

Mirzəyev Zakir İlyas oğlu, i.e.n., dos.
Əhmədova Günay Azər qızı, UNEC magistrant

AZƏRBAYCANDA KORONOVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ XİDMƏT SEKTORUNDA YARATDIĞI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərin sayına görə iqtisadiyyatın 60% -dən çoxunu təşkil edən xidmət sektorudur. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası buna görə ən çox xidmət sektorun işçilərinə təsiri və həmçinin pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün lazımlı olan işgüzar fəaliyyətdəki məhdudiyətlər, kritik bir vəziyyətdə kiçik və orta sahibkarlığın həssaslığını və maliyyə yastığının olmamasını göstərdi. Tədqiqatın məqsədi pandemiyanın xidmət sektoruna təsirini qiymətləndirmək, xarici mühitin qeyri-sabit iqtisadi şəraitində fəaliyyət göstərən təşkilatların vəziyyətini təhlil etmək, habelə inkişafın müxtəlif mərhələlərində və sistem-dinamik texnologiyaların istifadəsinə əsaslanaraq, antiböhran idarəetmə metodlarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Açar sözlər: pandemiya, iqtisadiyyat, sahibkarlıq, antiböhran

UOT: 338

JEL: G20

Giriş

COVID-2019 insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə ciddi şəkildə təsir etdi, dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarını sözün əsl mənasında "iflic etdi". Xidmət sənayesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Xidmət sənayesi iqtisadiyyatın bütün növ ticarət və qeyri-kommersiya xidmətlərini əhatə edən bir hissəsidir. Müəssisələr, təşkilatlar, eləcə də fərdi sahibkarlar müxtəlif növ xidmətlərin istehsalını həyata keçirirlər. Xidmət sektora kommunal xidmətlər, rabitə, bank işi, topdan və pərakəndə ticarət, nəqliyyat, iaşə, habelə hüquqi, tibbi, təhsil xidmətləri və s. daxildir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərin sayına görə iqtisadiyyatın 60% -dən çoxunu təşkil edən xidmət sektorudur.

Xidmət sektoru hər hansı bir dövlətin iqtisadi inkişafının vacib seqmentlərindən biridir, lakin indiki dövrün qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətinin təsiri altında ətraf mühit

amillərindən ən çox təsirlənən (iqtisadiyyatın bütün sahələrinin qarşılıqlı asılılığı, geosiyasi ziddiyyətlər, istifadə olunan material və resursların qiymətlərinin artması, bir məhsul və ya istehsal texnologiyasında texnoloji dəyişikliklərə ehtiyac, bazar qiyməti və qeyri-qiymət rəqabəti, cari və uzunmüddətli maliyyələşdirmə ehtiyacı və s.) və gözlənilməz hadisələrə qarşı həssasdır, həm iqtisadiyyatda, həm də həyatın bütün sahələrində, pandemiyanın yayılmasının indiki şəraitində ən dramatik şəkildə özünü necə göstərdi. Virusla mübarizə üçün qlobal səylərə baxmayaraq, kütləvi şəkildə yayılmağa davam edir ki, bu da tibbi böhrandan iş böhranına qədər anlayışını genişləndirdi.

Milli iqtisadiyyatın formalaşmasında xidmət sektorunun yeri və rolu

BMT-nin millətlərarası statistika sisteminə iqtisadiyyat üç böyük sektora ayrılır. Birinci sektora - balıqçılıq, kənd və meşə təsərrüfatı; ikinciyə - sənaye sahələri,

energetika, tikinti, emal edici sənaye; üçüncü sektora isə xidmət sahələri – elm, təhsil, ictimai iaşə, ticarət, nəqliyyat və rabitə, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət, maliyyə-kredit sistemlərinin xidmətləri, bədən tərbiyəsi və idman və dövlət və ictimai təşkilatların xidmətləri aid edilir.

Birinci və ikinci sektor maddi istehsal sahələrini, üçüncü sektor isə həm istehsal həm də qeyri istehsal xidmətlərini əhatə edir.

Birinci sektora təbii ehtiyatların hasilatı və ya xammal istehsalı ilə məşğul olan bütün sənaye sahələri daxildir.

Daha inkişaf etmiş ölkələrdə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və ilkin sənaye sahələrində tələb olunan işçilərin sayını azaltmaq üçün müasir texnologiyadan istifadə edilə bilər. Dövlət inkişaf etdikcə bu sahədə işləyənlərin sayı azalmağa meyllidir. Nəticədə, əksər müasir iqtisadiyyatlarda ümumi məşğulluğun cəmi 10%-ni təşkil edir.

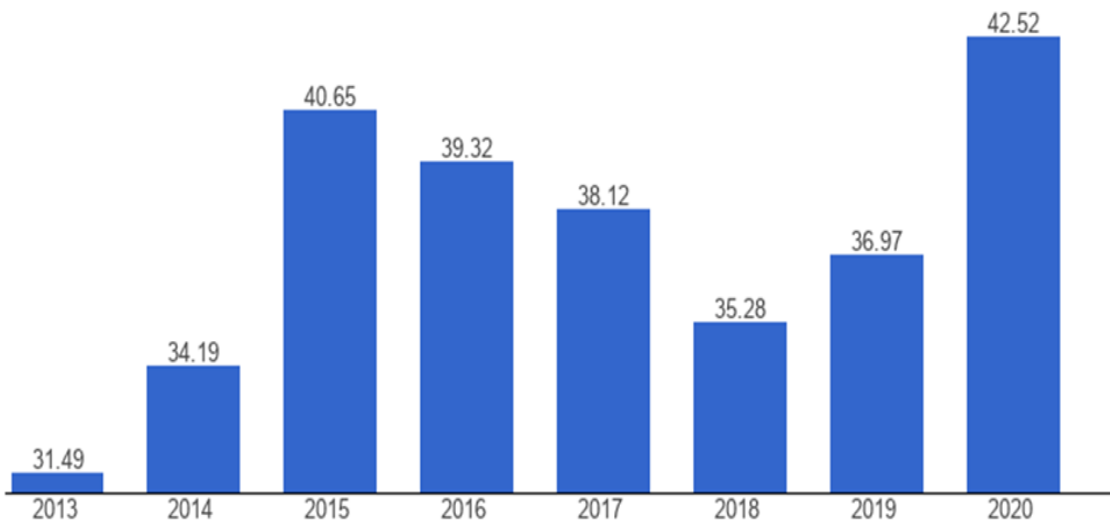
İkinci dərəcəli sektor məhsul istehsalı ilə bağlı bütün sənaye sahələri daxildir. Çox vaxt ağır və yüngül sənayeyə bölünür. Bura daxildir: kimyaistehsalı; təyyarə, avtomobil və

maşınqayırma; metallurgiya; tikinti; mədəncixarma və emal sənayesi, qida, içki, kosmetika, geyim, məişət elektronika və s. daxildir. İstənilən halda istər yüngül, istərsə də ağır sənaye çıxarılan xammalı qəbul edir və o dərəcədə emal edir ki, məhsullar başqa şirkətlər tərəfindən sonrakı istehsal üçün və ya istehlakçılar tərəfindən hazır məhsul kimi istifadə oluna bilsin. Bu sənayelər tez-tez ağır maşın tələb edir, çox enerji istehlak edir və malların istehsalında və ya tikintidə çoxlu tullantılar yaradır. Onlar adətən keçid ölkələrində ən güclülərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinin təxminən 20%-ni işlədir. ÜDM baxımından bu, təxminən 30% təşkil edir.

Üçüncü sektor digər bizneslərə və ya son istifadəçilərə xidmət göstərən bütün sənaye sahələri daxildir: pərakəndə, təhsil, səhiyyə, banklar kimi maliyyə, konsaltinq, əyləncə, əlaqə, nəqliyyat və daha çox. Buna xidmət sənayesi deyilir. Əvvəlki iki sektordan fərqli olaraq, əmtəə istehsalına deyil, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirir (Валева Е.О., Васина Е.В., 2020: s.201).

Şəkil 1

Xidmət sektorunun əlavə dəyəri ÜDM-ə nisbətində (1990 – 2020 illərdə)

Mənbə: https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Share_of_services/

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə daha çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri müasir avadanlıqla təchiz edilir və avtomatlaşdırılır. Nəticədə, daha çox sənaye diqqətini xidmət sahəsinə yönəldir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinin təxminən 70%-ni işlədir.

Hal-hazırda iqtisadçılar getdikcə üçüncü sektor çox böyükdürsə, dördüncü sektorun ayrılması haqqında danışırlar. Biliklərin əhatə dairəsini daxil etmək təklif olunur: təhsil, tədqiqat və inkişaf, informasiya texnologiyaları, konsaltinq və s.

Üçüncü sektor -maddi və qeyri -maddi xidmətləri əhatə edir. Maddi və qeyri -maddi xidmətlərin yaradılmasının texnoloji eyniliyi, idarə etmə birliyi və bütün xidmətin əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəlir.

Xidmət sektorunun ÜDM-in faizi kimi əlavə dəyəri göstərici üçün Dünya Bankı Azərbaycan üçün 1990-2020-ci illər üzrə məlumatları təqdim edir. Bu dövr ərzində Azərbaycan üzrə orta göstərici 2007-ci ildə minimum 21,76 faiz, 1998-ci ildə isə maksimum 43,34 faiz olmaqla 33,37 faiz təşkil edib.

Xidmət sektoru ölkənin əsas rifah və inkişaf göstəricisidir. Sosial həyatla xidmət sektorunun arasında əlaqəsi ölkələrin rifah səviyyəsi reytingini müəyyənləşdirməyə təsir görsədir. İşlək əhalinin 60-75 faizi xidmət sektorunda çalışır. İstehsal sahələrinə nisbətən bu sektorda insan üçün daha çox iş yerləri yaradılır. İnsan amili bu sahədə daha çox ön plandadır.

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrində əmək qabiliyyətli əhalinin xidmət sektorunda 40-60 %-i məşğuldur. ABŞ-da isə 60%-dən çoxdur. İqtisadçı-ekspertlərin düşüncələrinə görə, ABŞ xidmət sahəsi inkişaf etməsəydi, Çin ÜDM istehsalına görə ən böyük ölkəsi adını alacaqdı. Çin ABŞ-dan xidmət sektorundakı göstəriciləri ilə geri qaldığına görə dünyanın ən iri iqtisadiyyatı olan ölkə adını qazana bilmir. Qərbi Avropa və ABŞ ölkələrində xidmət bazarın sürətli inkişafı 60-cı illərdə, Yaponiyada 70-ci illərdə başlamışdı. Lakin Yaponiya 80-ci illərdə "İqtisadiyyatın servisləşdirilməsi" nin göstəriciləri üzrə ABŞ və İngiltərəni keçmiş, ÜDM məhsulun strukturuna, həmçinin iş qüvvəsi təminatına görə dünyada ABŞ, İngiltərə və Fransadan sonra dördüncü yeri qazanmışdı.

Ölkənin iqtisadiyyatındakı xidmət sahəsinin rolunu ətraflı surətdə dərk etmək üçün onu aşağıdakı bölmələrə ayırmaq olar:

1. İqtisadi fəaliyyətin həyata keçməsi ilə bağlı olan xidmətlər (ticarət, ictimai iaşə, məişət xidməti, nəqliyyat, rabitə, maliyyə və kredit, bank işi və s.);
2. İnsan amilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan xidmətlər (təhsil, səhiyyə, incəsənət, bədən tərbiyəsi, idman, turizm, sosial təminat və s.);
3. Dövlətin inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar xidmətlər (dövlətin idarəetmə strukturu, ictimai və kooperativ təşkilatlar);
4. İşgüzar xidmətlər (konsaltinq, idarəetmə, texnoloji, injiniring, marketinq, dizayn,

layihələşdirmə, avadanlıqların icarəsi, işgüzar sənədlərin işlənməsi və saxlanması, ticarət müəssisələrinin inventarlaşdırılması və s.).

Xidmət sektorunun inkişaf dinamikasının təhlili və nəzəri yanaşma

COVID-19 epidemiyasının təsiri Azərbaycanda xidmət sənayesinə qeyri-adi dərəcədə zərərli təsir göstərmişdir, çünki özünü təcrid etmək və digər ictimai səhiyyə fəvqəladə halları onların təchizatçıları üçün əməliyyat problemləri yaratmışdır. Eyni zamanda, müəssisələrin bağlanması qlobal xarakteri fonunda istehlakçı tələbi görünməmiş dərəcədə azaldı.

Ən təhlükəli vəziyyət xidmət işçiləri (otel sənayesi, pərakəndə satış) və bütün ofis işçiləri üçün yarandı. İşgüzar aktivliyin azaldılması, təşkilatın gəlirlərinin azalması - maliyyədən qənaət məsələsi yaranır. Bununla belə, bir çox işəgötürən ölü xərclər

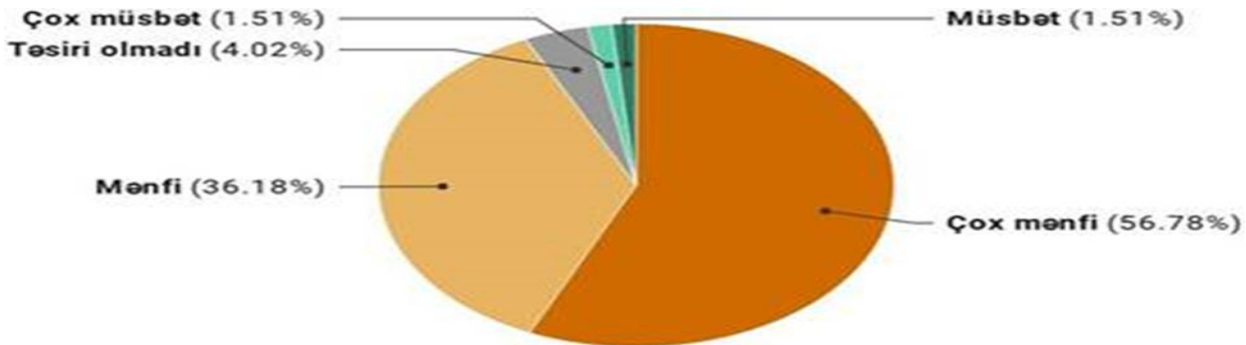
deyilənlərə gedir və bu anda həddindən artıq işçi tutmağa hazırdır. Yeni işə qəbul, təlim, işçilərin uyğunlaşma xərcləri bu gün çox yüksəkdir və mövcud kadrları daha yaxşı zamana qədər saxlamaq daha sərfəlidir. Bununla birlikdə, əvəzlənməsi asan olan işçilər işdən azad edilir.

Azərbaycanda Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi 374 sahibkar və hüquqi şəxsi əhatə edən sosioloji sorğu keçirdib. Sahibkarlara e-mail vasitəsilə e-anket göndərilib və Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının onların biznesə təsirini qiymətləndirməyə təklif olunub.

Ticarət sahədə çalışan sahibkarların onlayn alış- verişə keçməsi ilə bağlı bu sahənin nədən nisbətən daha az ziyan görənlər arasında olduğunu gərsədir. Bu sahəyə məişət avadanlıqları, paltar, nəqliyyat vasitələri, elektron və telekommunikasiya avadanlıqları satışı nəzərdə tutulmuşdur.

Şəkil 2

Azərbaycanda COVID-19-un sahibkarlara ilkin təsiri

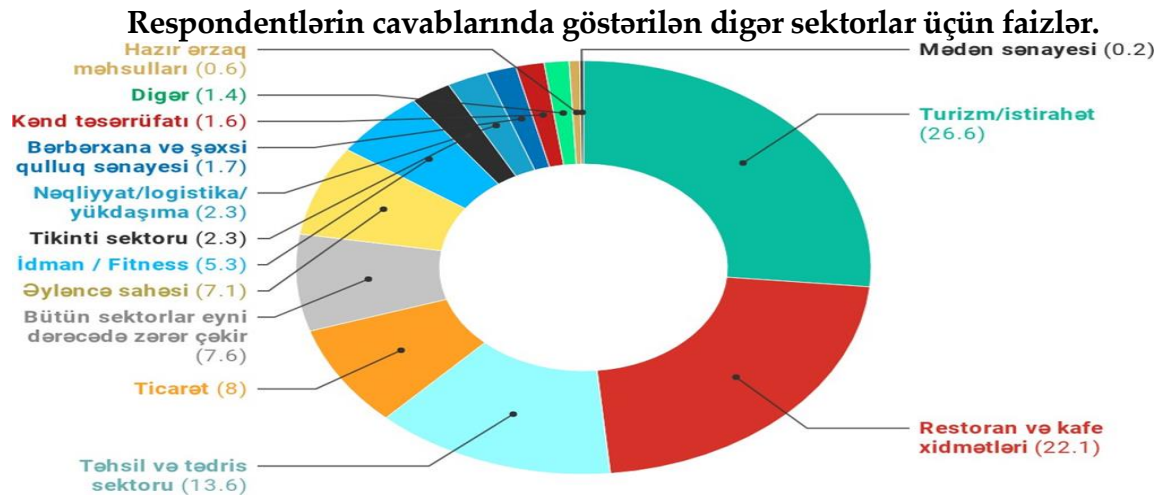
Mənbə: Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi (<https://stm.az/az/news/328/kovid-19-un-azerbaycanda-kicik-ve-orta-biznese-kob-ilkin-tesiri-birinci-fazada-tedqiqatin-neticeleri>)

“Ernst & Young (EY)” şirkəti tərəfindən 46 ölkədə iqtisadiyyatın 14 sektoru üzrə 2900-dən artıq müəssisə rəhbəri (sahibkar) arasında keçirilən rəy sorğusu nəticələrinə görə turizm və aviasiya, restoran-kafe xidmətləri sahəsi sahibkar rəyində pandemiyadan ən çox təsirlənən, ərzaq və maliyyə-sığorta xidmətləri sektoru isə ən az təsirlənən sahə kimi müəyyən olunub.

Mövcud vəziyyətdə gəliri artacaq və inkişaf edəcək sahə ancaq informasiya və rabitə xidmətləri olacaq, çünki məhdudlaşdırıcı tədbirlər səbəbindən rabitə və internet xidmətlərinə tələb yüksək dərəcədə artacaq.

Nəticələr göstərir ki, turizmə (26%), restoran sektoruna (22%) və təhsil sektora (14%) COVID-19 karantini ən çox mənfi təsir etdi.

Şəkil 3

Mənbə: <https://stm.az/az/news/328/kovid-19-un-azerbaycanda-kicik-ve-orta-biznese-kob-ilkin-tesiri-birinci-fazada-tedqiqatin-neticeleri>, 01.01.2022

Beləliklə, özünü təcrid etmədən ən çox təsirlənən sahələrin siyahısı bunlardır:

- Beynəlxalq Ticarət;
- Nəqliyyat (hava, avtomobil);
- Turizm, otel və restoranlar;
- Oflayn xidmətlər və əyləncə (bərbərlik, fitness, idman, teatr, kino və s.).
- Təhsil və tədris mərkəzləri.

Ancaq hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilənlər də var:

- Yerli e-ticarət, xüsusilə ərzaq məhsulları və hazır yeməklər;
- Onlayn əyləncə;
- Dərman istehsalı və satışı;
- Tibb, ilk növbədə məsafəli tibb (hələ ölkədə inkişaf mərhələdədir);

Maliyyə sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsi də hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilər.

Tədqiqatın əsas nəticələri

1. Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına və məşğulluğa mənfi təsirinin azaldılması da daxil olmaqla davamlı inkişafa nail olmaq üçün kompleks Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçirilməsi.

Görülən tədbirlər nəticəsində 7 ayda iqtisadiyyat cəmi 2,8 faiz kiçildi.

2. COVID19-un ölkə iqtisadiyyatına təsirinə baxmayaraq, ötən illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və yaradılmış potensial hesabına iqtisadi artım tempi (0,2%) artıb;

3. Dəstək proqramı (1,47 milyard ABŞ dolları – ÜDM-in 3,1%-i səviyyəsində təxmin edilir) təkə antiböhran tədbiri deyil, həm də iqtisadi genişlənmə, kredit ekspansiyası və məcmu tələbin stimullaşdırılması proqramıdır. Hökumət tərəfindən qəbul edilən bu hərtərəfli dəstək paketi davamlı inkişaf məqsədlərinə, o cümlədən pandemiya sonrakı dövrdə sosial tarazlığın və iqtisadi inkişafın qorunmasına xidmət edir;

4. İqtisadiyyatın təsirlənmiş sahələrində 300 000 fərdi sahibkara birbaşa maliyyə dəstəyi (47 milyon ABŞ dolları);

5. Bu sənayelərdə 300.000 işçiyə qismən əmək haqqının ödənilməsi (127 milyon ABŞ dolları);

6. Təsirə məruz qalan iqtisadiyyat sektorlarında vergi, sığorta və gömrük ödənişlərindən müvəqqəti azadolmalar (68 milyon ABŞ dolları);

7. Əhəmiyyətli sərnişin daşıma sistemlərinə maliyyə dəstəyi (165 milyon ABŞ dolları);

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Koronavirus pandemiyasının (COVID-19) mənfi təsirinin və nəticədə dünya enerji və ehtiyatında kəskin dalğalanmaların azaldılması üzrə bir sıra tədbirlər haqqında" 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli Sərəncamın 10.2-ci bəndinin icrası planı bazarlar Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı, makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq və sahibkarlıq haqqında" // Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. Bakı, 4 aprel 2020-ci il

2. Abasova S.H., Səfərov R.A. Azərbaycanda Elektron Ticarətin Dəstəklənməsi üçün İnnovasiyaların İnkişafında İKT Sektorunun Rolu. Материалы XXV-й международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы экономики, социологии и права: проблемы и поиски решений». "İqtisadiyyat, sosiologiya və hüququn aktual problemləri" jurnalı, 2-2020, səh.8-11.

3. Cəfərov V. Sahibkarlar xidmət sektorunda cəmlənib, xidmət sektorunun iqtisadiyyatda payı isə çox azdır. Ekspress. 2012. 17-19 noyabr. S.10.

4. Əlirzəyev Ə.Q (2019) Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. *dərs vəsaiti* Bakı, Elm, -512 səh

5. Həsənov H (2018) İri sahibkarlıq

strukturuları. Bakı, Elm, -127 səh

6. Həsənov.S (2017) Xidmət sektoru dayanıqlı inkişafın göstəricisidir, Bakı, Azərənəşr, -512 səh

7. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının biznes sektoruna mənfi təsirləri sahibkar rəyində. 31 Avqust 2020 .

8. Süleymanov E., İbrahimova X. Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri, Bakı Mühəndislik Universiteti, -541 səh

9. Алтуфьева Н.В. Влияние цифровизации на развитие малых предприятий" // Инновации в менеджменте, 2020, №23, с. 4-9.

10. Валеева Е.О., Васина Е.В., Волошинова М.В., Иванов Н.Н., Карпова Г.А., Ковалев С.Н., Коротева О.С., Максимова Л.Б.Ж., Песоцкая Е.В., Суцинская М.Д., Хорева Л.В., Шокола Я.В. Сфера услуг в современной экономике" Санкт-Петербург, 2016. Издательство: Санкт - Петербургский государственный экономический университет

11. Всемирный банк, 2021 год. Конкуренция и восстановление предприятий после пандемии COVID-19. Доклад об экономике региона Европы и Центральной Азии, осень 2021 года. 100 стр. Стр 10-11. Всемирный банк, Вашингтон, округ

12. https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/lecture/trd_07.xls,

13. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

**Мирзаев Закир Ильяс оглы,
Ахмедова Гюнай Азер кызы**

ПРОБЛЕМЫ, СОЗДАННЫЕ ПАНДЕМИЕЙ КОРОНОВИРУСА (COVID-19) В СФЕРЕ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, И ИХ РЕШЕНИЕ

Резюме

Именно сфера услуг составляет более 60% экономики по численности занятых в экономически развитых странах. Таким образом, пандемия коронавируса (COVID-19) затронула большинство работников сферы услуг, а также ограничения предпринимательской деятельности, необходимые для предотвращения распространения пандемии, чувствительность малых и средних предприятий в критической ситуации и отсутствие финансовой подушки. Целью исследования является оценка влияния пандемии на сферу услуг, анализ положения организаций, работающих в нестабильной экономической среде, а также разработка методов антикризисного управления на основе разных стадий развития и использования системных - динамические технологии.

Ключевые слова: пандемия, экономика, предпринимательство, антикризис.

**Mirzayev Zakir Ilyas oglu,
Ahmadova Gunay Azer gizi**

PROBLEMS CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY IN AZERBAIJAN IN THE SER- VICE SECTOR AND THEIR SOLUTIONS

Summary

In economically developed countries, the service sector accounts for more than 60% of the economy in terms of the number of employees. The coronavirus (COVID-19) pandemic therefore affected most workers in the service sector, as well as the restrictions on business activities needed to prevent the spread of the pandemic, the sensitivity of small and medium enterprises in a critical situation, and the lack of a financial cushion. The purpose of the research is to assess the impact of the pandemic on the service sector, to analyze the situation of organizations operating in unstable economic conditions, as well as to develop anti-crisis management methods based on different stages of development and system-dynamic technologies.

Keywords: *pandemic, economy, entrepreneurship, anti-crisis*

Daxil olub: 18.04.2022